

ks. Grzegorz Wojciechowski
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
w Lublinie

Status prawny Kościoła *sui iuris*

Pierwsze tysiąclecie historii chrześcijaństwa było świadkiem narodzin i umacniania się katolickich Kościołów wschodnich, z których wiele istnieje do dnia dzisiejszego. Każdy z tych Kościołów przyczynił się do rozszerzania Ewangelii, tym samym stając się bytem o naturze religijnej, duchowej i doktrynalnej, a także społecznej, politycznej i kulturowej. Kościoły te pozostają w pełnej jedności z biskupem Rzymu, uznając jego władzę i autorytet, jednocześnie zachowując własne dziedzictwo: liturgiczne, teologiczne, duchowe i dyscyplinarne.

Na przestrzeni minionego wieku postrzeganie katolickich Kościołów wschodnich uległo gruntownej ewolucji, podczas której stały się one integralną częścią Kościoła powszechnego i przyznano im równoprawną godność, taką jak Kościołowi rzymskokatolickiemu. Jednak pojawiły się problemy przy definiowaniu ich tożsamości teologiczno-prawnej, zawartej w terminach „obrządek” i „Kościół *sui iuris*”. Z perspektywy czasu zauważamy, że świadczą one o indywidualnym statusie dwudziestu trzech katolickich Kościołów wschodnich.

„Kościół *sui iuris*” jest terminem stosunkowo nowym w świecie kanonistyki, zarówno w rzeczywistości eklezjologicznej, jak i prawnej, ale często występującym w kodeksie kanonów Kościołów wschodnich¹

¹ *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, „Acta Apostolicae Sedis” [dalej: AAS] 82 (1990), s. 1045–1363; *Kodeks*

przy określaniu struktur hierarchicznych ponadpartykularnych. Kodeks prawa kanonicznego² nie analizuje zagadnienia tych struktur, zaś Kościoły lokalne określa pojęciem „Kościół partykularny”³. Dlatego dla kanonisty łacińskiego termin *sui iuris* jest czymś obcym lub nieznanym.

KKKW w kan. 27 stwierdza, że „wspólnota chrześcijan powiązana hierarchią według prawa, którą jako *sui iuris* wyraźnie lub milcząco uznaje najwyższa władza Kościoła, w tym Kodeksie jest nazywana Kościołem *sui iuris*”⁴.

Natomiast w kan. 177 § 1 kodeksu wschodniego termin „Kościół partykularny” odnosi się do eparchii, która „stanowi część ludu Bożego, która powierzona jest pasterskiej pieczy Biskupa ze współpracującym z nim prezbiterium, tak by trwając przy nim jako swoim Pasterzu i zgromadzona przez niego w Duchu Świętym przez Ewangelię i Eucharystię, tworzyła Kościół partykularny, w którym prawdziwie obecny jest i działa jeden, święty, katolicki i apostołski Kościół Chrystusa”.

Dyskusja nad ujęciem koncepcji statusu „Kościoła *sui iuris*” ma swoje źródła w pracach Komisji Kardynałów do Spraw Studiów Przygotowawczych Kodyfikacji Wschodniej, ustanowionej przez Piusa XI w 1929 roku⁵, zmienionej następnie w roku 1935 na Papieską Komisję dla Zredagowania kodeksu prawa kanonicznego wschodniego⁶.

Przygotowane przez papieską komisję teksty kanonów w formie czterech motu proprio⁷ stanowiły pierwszy oficjalny tekst „kodeksu wschodniego”, zawierający 2666 kanonów.

kanonów Kościołów wschodnich promulgowany przez Jana Pawła II, przekład polski, Lublin 2002 [dalej: KKKW].

² *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, AAS 75 (1983) pars II; *Kodeks prawa kanonicznego*, Poznań 1983 [dalej: KPK].

³ KPK, kan. 157, 209 § 2, 265–272, 333, 364, 372–374.

⁴ Szerzej: P. Gefaell, *Determinazione dello stato di Ecclesia sui iuris*, „Iura Orientalia” 6 (2010), s. 110.

⁵ Por. L. Adamowicz, *Historia kodyfikacji prawa dla Wschodnich Kościołów katolickich*, [w:] *Historia et Ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownik*, red. A. Dębiński, G. Górski Lublin 1998, s. 112.

⁶ Zob. T. Płoski, *Kodyfikacja prawa kanonicznego katolickich Kościołów wschodnich*, „Studia Warmińskie” 39 (2002), s. 356.

⁷ L. Adamowicz, *Historia kodyfikacji...*, dz. cyt., s. 114.

We wszystkich czterech częściach kodeksu tylko jeden raz zostaje użyty termin *sui iuris* w mp. *Postquam apostolicis litteris* [dalej: PAL]⁸ w kan. 303 § 1⁹, dla określenia kwestii „obrzędki”.

W 1974 roku wznowienie prac nad kodyfikacją wschodnią, po zakończeniu II Soboru Watykańskiego, zmusiło członków papieskiej komisji do ponownej analizy terminów „obrzędek” oraz „kościół partykularny”. W efekcie, podczas zebrania plenarnego w dniach 18–23 marca 1974 roku ustalono, że pojęcie „obrzędek” będzie ponownie przeanalizowane i uzgodnione, aby określić jego znaczenie w kontekście statusu prawnego Kościołów partykularnych Wschodu i Zachodu¹⁰.

Do II Soboru Watykańskiego Kościoły wschodnie były określane terminem „obrzędek”, czyli pojęciem o szerokim znaczeniu semantycznym. Sam zaś sobór nie przyczynił się do klasyfikacji terminologii eklezjologicznej w rzeczywistości kanonistyki wschodniej. Na wspomnianym zebraniu plenarnym odniesiono się do różnorodności terminologicznej podjętej przez Vaticanum II. Jeden z członków komisji wskazał na liczne dyskusje nad znaczeniem pojęcia *ritus*, które odnosiły się do spraw liturgicznych¹¹. Przewodniczący natomiast zwrócił uwagę na konieczność głębszej analizy prawnej tego terminu, poszerzając tym samym zakres znaczeniowy o „Kościół rodzinny”¹². Inny z członków papieskiej komisji zgłosił własny projekt, wskazując na teksty soborowe, twierdząc, że najbardziej adekwatnym określeniem takich Kościołów byłby termin „specjalny”¹³.

⁸ Pius XII, *Litterae Apostolicae motu proprio datae Postquam apostolicis litteris de religiosis, de bonis Ecclesiae temporalibus, de verborum significatione pro Ecclesiis Orientalibus*, AAS 44 (1952), s. 65–150.

⁹ PAL, kan. 303 § 1: „I Ritus orientales de quibus canones decernunt sunt alexandrinus, antiochenus, constantinopolitanus, chaldaeus et armenus, aliique ritus quos uti sui iuris expresse vel tacite agnoscit Ecclesia”.

¹⁰ „Nuntia” 3 (1976), s. 7; „Nuntia” 30 (1990), s. 55.

¹¹ „Et revera fructus habemus in Decreto de Ecclesiis Orientalibus Catholicis et certe omnis videt ibi «ritum» habere non unicam significationem, sed duplicem. Et hie pro me, et videtur pro aliis, maxima difficultas. Ponitur quaestio circa terminologiam. Cogitavi multum de hoc, sed difficultas solummodo crescit. Personaliter proponerem ut «ritus» sit tantum pro liturgia” („Nuntia” 30 [1990], s. 55–56).

¹² Tamże, s. 57, 59.

¹³ „Ergo diximus vocandas esse has Ecclesias «rituales», ut ita dicam, «Ecclesias peculiare», ut diversitas innueretur. Ecclesia peculiaris potest constare

Podczas prac nad nowym kodeksem dla katolickich Kościołów wschodnich członkowie komisji zwrócili uwagę na nauczanie soboru na temat ujęć eklezjologii wschodniej. Jan Paweł II w konstytucji apostołkiej *Sacri canones*¹⁴, promulgującej KKKW zaznacza, że „Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich, który się teraz ukazuje, winien być uważany za nowe dopełnienie nauki przedstawionej przez Sobór Watykański II. Kanoniczne unormowanie całego Kościoła zostanie nareszcie osiągnięte dzięki niemu oraz dwom poprzedzającym go źródłom: Kodeksowi Prawa Kanonicznego Kościoła łacińskiego promulgowanemu w 1983 r. oraz «Konstytucji apostołkiej o Kurii Rzymskiej» z 1988 r.»¹⁵, co w efekcie nauczania Vaticanum II znalazło syntezę w uporządkowaniu zagadnień „wierność” i „wierność tradycji”. Konstytucja podkreśla, że „staranna piecza nad obrządkami winna być całkowicie zgodna z najwyższym celem wszystkich Kościołów, polegającym w całości na dbałości o zbawienie dusz”, a tym samym wnioskuje, że „pragnienia te są jasno widoczne w uchwałach Soboru Watykańskiego II, gdyż Sobór ten «ze skarbca Tradycji wy dobył stare i nowe» (Konst. ap. *Sacrae disciplinae leges*, AAS 75 [1983], część II, XII), ową tradycję pochodzącą od Apostołów poprzez Ojców, zewsząd ożywioną przenoszeniem Orędzia Ewangelii do nowego życia”¹⁶.

Spostrzeżenia członków papieskiej komisji, jak i nauczanie II Soboru Watykańskiego¹⁷ nie pomagają w wyjaśnieniu terminów: „kościół partykularny” i „kościół *sui iuris*”, a nawet rodzą u badaczy coraz większe wątpliwości. Nauczanie soborowe w niektórych miejscach utożsamia wyraźnie Kościół partykularny z diecezją lub eparchią, zaś w innych ukazuje pojęcie *Ecclesia particularis*, jako termin odnoszący się do Kościołów wschodnich, wykraczających poza diecezję czy eparchię.

W soborowej konstytucji dogmatycznej *Lumen gentium* w numerze 23 została zawarta nauka na temat materii poruszanego zagadnienia. Tym samym sobór naucza, że „kolegialna jedność przejawia

diversis Ecclesiis particularibus, et forsitan haec terminologia potuit adaptare aliquo modo” („Nuntia” 30 [1990], s. 59).

¹⁴ AAS 82 (1990), s. 1033–1044.

¹⁵ Jan Paweł II, konst. apost. *Sacri canones*, [w:] KKKW, s. 35.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ II Sobór Watykański, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*, Poznań 2002.

się również w stosunkach poszczególnych biskupów z Kościołami partykularnymi i z Kościołem powszechnym. [...] Poszczególni zaś biskupi są widzialnym źródłem i fundamentem jedności w swoich partykularnych Kościołach, uformowanych na wzór Kościoła powszechnego, w którym istnieje i z których się składa jeden i jedyny Kościół katolicki. Toteż poszczególni biskupi reprezentują każdy swój Kościół, wszyscy zaś razem z papieżem cały Kościół, złączeni więzią pokoju, miłości i jedności. Poszczególni biskupi stojący na czele Kościołów partykularnych, sprawują swe rządy pasterskie, każdy nad powierzoną sobie częścią Ludu Bożego, nie nad innymi Kościołami ani nad całym Kościołem powszechnym”. Natomiast w numerze 26 cytowanej konstytucji ojcowie soborowi podkreślają, że „Ten Kościół Chrystusowy jest prawdziwie obecny we wszystkich prawowitych miejscowych zrzeszeniach wiernych, które trwając przy swoich pasterzach, same również nazywane są Kościołami w Nowym Testamencie. [...] W tych wspólnotach, choć nieraz są one szczupłe i ubogie albo żyją w rozproszeniu, obecny jest Chrystus, którego mocą zgromadza się jeden, święty, katolicki i apostołski Kościół”.

Ostatecznie w numerze 11 dekretu *Christus Dominus* zostaje ustanowione, że „diecezję stanowi część Ludu Bożego, powierzona pieczy pasterskiej biskupa i współpracujących z nim kapłanów, tak by trwając przy swym pasterzu i zgromadzona przez niego w Duchu Świętym przez Ewangelię i Eucharystię, tworzyła Kościół partykularny, w którym prawdziwie obecny jest i działa jeden, święty, katolicki i apostołski Kościół Chrystusowy. Poszczególni biskupi, którym zlecono troskę o Kościół partykularny, sprawują w imię Pana pieczę duszpasterską nad swymi owcami, pod zwierzchnictwem papieża, jako ich właściwi, zwyczajni i bezpośredni pastarze, spełniając względem nich obowiązek nauczania, uświęcania i kierowania”.

Jednocześnie zestawiając diecezję – eparchię z Kościołem partykularnym, sobór miał na celu ukazanie specyficznej charakterystyki Kościołów wschodnich, bez określania ich Kościołami partykularnymi. To numer 23 konstytucji *Lumen gentium* podkreśla, że „Opatrzność Boża sprawiła też, że rozmaite Kościoły, założone w różnych miejscach przez Apostołów i ich następców, zrosły się z biegiem czasu w pewną liczbę wspólnot organicznie zespolonych, które nie naruszając jedności wiary i jedynego, boskiego ustroju Kościoła powszechnego, cieszą się własną karnością, własnymi zwyczajami

liturgicznymi, własnym dziedzictwem teologicznym i duchowym. Niektóre spośród nich, a mianowicie starożytne Kościoły patriarchalne, będące niejako macierzami wiary, zrodziły z siebie inne, jakby córki, i aż do naszych czasów pozostały związane z nimi ściślejszymi więzami miłości w życiu sakramentalnym i we wzajemnym poszanowaniu praw i urzędów”. Wielu autorów, komentując powyższy numer konstytucji dogmatycznej o Kościele, wskazuje z jednej strony na to, że te Kościoły mają pochodzenie Boskie¹⁸, natomiast inni udział Opatrzności Bożej uznają za przyczynę sprawczą przy powstaniu Kościoła partykularnego, a sama struktura pochodzi z prawa czysto kościelnego¹⁹.

W deklaracji *Christus Dominus*, po zestawieniu Kościoła partykularnego z diecezją, ojcowie soborowi pragnęli ukazać specyfikę Kościołów wschodnich, podkreślając, że to sami biskupi „winni uznawać prawa, przysługujące prawomocnie czy to patriarchom, czy innym hierarchicznym autorytetom” (nr 11).

W innych miejscach dokumentów soborowych zauważa się śmielsze porównania pomiędzy Kościołem partykularnym a innymi formami organizacji kościelnej. Dekret o ekumenizmie w numerze 14 stwierdza, że „święty Sobór [...] przypomina fakt, że na Wschodzie istnieje w żywotnym stanie wiele partykularnych, czyli lokalnych Kościołów, wśród których czołowe miejsce zajmują Kościoły patriarchalne, a pewna ilość szczyty się pochodzeniem od samych Apostołów”. A jeszcze bardziej wyniosłe ukazuje to dekret *Orientalium Ecclesiarum* [dalej: OE]²⁰, który w numerze 2 przypomina: „święty i katolicki Kościół, który jest Ciałem Mistycznym Chrystusa, składa się z wiernych, organicznie zjednoczonych w Duchu Św. tą samą wiarą, tymi samymi sakramentami i tym samym zwierzchnictwem. Oni to, łącząc się w różne zrzeszenia związane hierarchią, tworzą Kościoły partykularne albo obrządki”²¹.

¹⁸ Zob. I. Žužek, *Le „Ecclesiae sui iuris” nella revisione del diritto canonico*, [w:] tegoż, *Understanding the Eastern Code*, Roma 1997, s. 103 (Kanonika 8).

¹⁹ A. Kaptjin, *Problématiques concernant les Églises de droit propre et les rites*, [w:] *Ius Ecclesiarum Vehiculum Caritatis*. Atti del simposio internazionale per il decennale dell'entrata in vigore del Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium, Città del Vaticano, 19–23 novembre 2001, Congregazione per le Chiese Orientali, a cura di S. Agrestini, D. Ceccarelli Morolli, Città del Vaticano 2004, s. 411–415.

²⁰ Por. M. Brogi, *Le Chiese sui iuris nel Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, „Revista Española de Derecho Canónico” 48 (1991) nr 131, s. 520–521.

²¹ Por. tenże, *Iglesia „sui iuris”*, [w:] *Diccionario general de derecho canónico*, vol. 4, dir. J. Otaduy, A. Viana, J. Sedano, [Navarra], s. 395.

W numerze 3 dekretu o katolickich Kościołach wschodnich w tym samym duchu zostaje podkreślony fakt, że „te partykularne Kościoły, tak Wschodu jak i Zachodu, chociaż różnią się częściowo między sobą tak zwanymi obrządkami, mianowicie liturgią, karnością kościelną i spuścizną duchową, są wszakże jednakowo poddane władzy pasterskiej Biskupa Rzymskiego, który jest z woli Bożej następcą świętego Piotra we władzy zwierzchniej nad całym Kościołem”.

Sobór w *Orientalium Ecclesiarum* w numerze 7 wyjaśnia pojęcie patriarchy wschodniego w kontekście omawianego zagadnienia. Vaticanum II ukazuje patriarchę jako „biskupa, któremu przysługuje jurysdykcja nad wszystkimi biskupami, nie wyłączając metropolitów, klerem i ludem własnego terytorium lub obrządku, zgodnie z przepisem prawa i bez naruszania prymatu Biskupa Rzymskiego. Hierarcha jakiegokolwiek obrządku, ustanawiany gdziekolwiek poza granicami terytorium patriarchatu, pozostaje członkiem hierarchii patriarchatu tegoż samego obrządku zgodnie z przepisem prawa”. W osobie patriarchy zostaje utożsamiona niezależność wykonywanej władzy, zgodnie „ad normam iuris et salvo primatu Romani Pontificis”. Ta niezależność nie jest absolutna, lecz ograniczona i wyrażona jest w numerze 9 dekretu o katolickich Kościołach wschodnich, w którym zostaje wyraźnie zaznaczone przez ojców soborowych, że głowa Kościoła powszechnego posiada niezbywalne prawo do interweniowania w poszczególnych wypadkach. Zakres władzy udzielony patriarche, według numeru 10 *Orientalium Ecclesiarum*, dotyczy również arcybiskupa większego.

Marco Brogi podkreśla, że takie ukazanie Kościoła partykularnego w dekrecie o katolickich Kościołach wschodnich ustępuje przekazowi zawartemu w *Lumen gentium*. W *Orientalium Ecclesiarum* zostaje zauważona zbieżność instytucji hierarchicznych mniejszych (eparchii) z większymi, którym przypisana jest natura „Kościoła partykularnego” lub „obrzędka”²².

Zarówno w *Lumen gentium*, jak i w *Christus Dominus* Kościół powszechny ukazany jest jako wspólnota wiernych różnych Kościołów partykularnych. Różnica jest uwidoczniła w fakcie przyłgnięcia nie tylko do jednego biskupa, ale do konkretnej struktury hierarchicznej. Jedność z hierarchą, który jest głową konkretnego „Kościoła *sui iuris*”,

²² Por. tenże, *Le Chiese sui iuris...*, dz. cyt., s. 519–522.

np. patriarchą, arcybiskupem większym czy metropolitą *sui iuris* jest źródłem wspólnoty między Kościołami partykularnymi²³.

Według powyższego Kościół partykularny wschodni będzie wspólnotą kościelną, częścią Ludu Bożego, złożoną z biskupów, prezbiterów, diakonów, osób konsekrowanych i wiernych świeckich, którzy żyją tym samym obrządkiem zakorzenionym w jednej z pięciu tradycji wschodnich²⁴. Taki Kościół może być jednostką złożoną z jednej lub kilku eparchii, zaś biskupi ważnie wybrani, podlegają władzy zwierzchnika danego Kościoła, który złączony jest z biskupem Rzymu.

Według Brodiego czy Miguela Ibáñeza, dekret o katolickich Kościołach wschodnich ukazuje wspólnotę na poziomie grupy (*coetus*), której akcent skierowany jest na kolegalność poszczególnych Kościołów partykularnych (*coetus ecclesiarum particularium*), co staje się podmiotem wspólnoty między Kościołami²⁵.

Zakończenie II Soboru Watykańskiego dało nowy impuls do dalszych prac nad przygotowaniem kodeksu dla katolickich Kościołów wschodnich.

Nauczanie soborowe z jednej strony ukazało podwójne znaczenie terminu „Kościół partykularny”, zgodnie z dokumentami *Lumen gentium*, *Christus Dominus*, *Orientalium Ecclesiarum*, ale łacińscy członkowie papieskiej komisji uważali, że pojęcie *Ecclesia particularis*, odnoszące się do diecezji, zamyka znaczenie eklezjologiczne w najwyższym stopniu²⁶. Dlatego też członkowie komisji pochodzący ze wspólnot wschodnich zwrócili się z zapytaniem o możliwość przygotowania schematu *Lex Ecclesiae Fundamentalis* przez zespół wspólny, na co Paweł VI udzielił zgody²⁷.

Członkowie zebrani na dziesiątej sesji, w dniach 23–27 lutego 1976 roku, podjęli się zadania wyjaśnienia terminu *Ecclesia particularis*²⁸.

²³ Zob. M. Campo Ibáñez, *Iglesia sui iuris. Un concepto canónico novedoso*, „Estudios Eclesiásticos” 86 (2011) nr 339, s. 667–668.

²⁴ KKKW, kan. 28 § 2.

²⁵ Zob. Por. M. Brogi, *Le Chiese sui iuris...*, dz. cyt., s. 521–522; M. Campo Ibáñez, *Iglesia sui iuris*, dz. cyt., s. 669.

²⁶ Zob. D. Salachas, *Comentario al Título II: Le Chiese sui iuris e i riti*, [w:] *Comentario al codice dei canoni delle Chiese orientali. Corpus iuris canonici*, vol. 2, a cura di P. V. Pinto, Vaticano 2001, s. 37.

²⁷ Zob. „Nuntia” 30 (1990), s. 25.

²⁸ „Communicationes” 9 (1977), s. 297–299.

Ich celem było znalezienie odpowiedniego terminu, który określałby Kościół wschodni. Komisja postanowiła, że każdy katolicki Kościół wschodni będzie określany terminem *Ecclesia ritualis sui iuris*. W tym ujęciu wyrażenie *sui iuris* literalnie oznacza „własnego prawa” i ma na celu ukazanie instytucji posiadającej zdolność prawną w rozwiązywaniu własnych spraw. W tym rozumieniu można byłoby stwierdzić, że dana wspólnota posiada możliwość autonomicznego podejmowania decyzji prawnych²⁹. Natomiast termin *ritualis* odnosi się nie tylko do kwestii liturgicznych, ale, w kontekście 23 numeru *Lumen gentium*³⁰, również do dziedzictwa: teologicznego, duchowego i dyscyplinarnego.

Termin „Kościół obrządkowy *sui iuris*” został przejęty z KPK z 1983 roku, gdzie prawodawca odnosi się do katolickich Kościołów wschodnich. W kan. 111 i 112 Kościoły te zostały określone jako „Kościół obrządkowy” lub „Kościół samodzielnego obrządku”³¹. Ponadto kodeks łaciński w wielu kanonach³² używa terminu *ritus* na określenie obrządku, i to w kontekście przynależności obrządkowej³³. Dlatego też kodeks łaciński, mówiąc o innych Kościołach *sui iuris*, nie odniósł się do nich, jako równoprawnych czy autonomicznych w relacji do Stolicy Apostolskiej, ale jako związanych przynależnością ochrzczonych.

Na posiedzeniu *Coetus de Normis Generalibus*, w dniach 9–14 grudnia 1974 roku, postanowiono dokonać rewizji kan. 303 § 1 mp. *Postquam apostolicis litteris*. Zwrócono wówczas uwagę, aby unikać używania terminu *ritus* dla określenia Kościołów, a wprowadzić do użycia termin *sui iuris* w kontekście *Ecclesia particularis*³⁴.

²⁹ Obszerniej na temat autonomii i autokefalii O. Khortyk, *Kościół sui iuris. Kwestie natury prawnej*, „Roczniki Nauk Prawnych” 17 (2007) nr 1, s. 172–175.

³⁰ Takie samo ujęcie znajdujemy w OE 3. Ostatecznie kan. 28 § 1 KKKW przyjął podobne brzmienie, co nauczanie soborowe.

³¹ Polskie tłumaczenie odbiega od dzisiejszego rozumienia tych Kościołów, gdyż w wersji łacińskiej prawodawca użył zwrotu „*ecclesia rituali sui iuris*”, czyli „kościół obrządkowy *sui iuris*”, a nie „samodzielny kościół obrządkowy”.

³² Zob. KPK, kan. 214, 383 § 2, 476, 518, 1015, 1127 § 1.

³³ Zob. M. Brogi, *I cattolici orientali nel Codex Iuris Canonici*, „Antonianum” 58 (1983), s. 218–243.

³⁴ Canon 1 § 1: „Nomine ritus, hoc in Codice, nisi aliud constet, intelligitur Patrimonium liturgicum, disciplinare, spirituale et theologicum, fundatum in traditionibus Alexandrina, Antiochena, Constantinopolitana, Chaldea

Ostatecznie, w roku 1976, podczas zebrania komisji zajmującej się *Lex Ecclesia fundamentalis* położono nacisk na zastąpienie pojęcia „Kościół partykularny” pojęciem *Ecclesia sui iuris*, które z czasem w sposób najbardziej adekwatny oddało rzeczywistość prawną Kościołów wschodnich. Uwzględniając prace komisji oraz nauczanie soborowe zawarte w OE w numerze 2³⁵, termin „Kościół *sui iuris*” oddaje najwierniej wschodnie ujęcie rzeczywistości prawnej i eklezjologicznej³⁶. Termin ten zaczęto powszechnie używać od roku 1976. W ten sposób, w roku 1984, wysłano do papieża *Schema canonum de constitutione hierarchica Ecclesiarum Orientalium* z prośbą o konsultację kan. 9, w którym termin *sui iuris* oznacza „coetus fidelium hierarchia ad normam iuris iunctus”³⁷.

Dalsze prace nad projektem kodeksu doprowadziły do pogłębienia dyskusji w tej materii³⁸, a ostatecznie proponowany kan. 9 znalazł się w *Schema novissimum* przedstawionym Ojcu Świętemu w roku 1989, który został ujęty w promulgowanym tekście kodeksu, w kan. 27 i 28.

et Armena, et legitime evolutum in conditionibus populorum, quod modo fidei vivenda iniuscuisque Ecclesiae particularis proprio exprimitur”. § 2. „Nomine Ecclesiae particularis, hoc in Codice, intelligitur coetus fidelium hierarchia ad normam iuris iunctus, quem uti sui iuris expresse vel tacite agnoscit Romanus Pontifex ver Oecumenica Synodus” („Nuntia” 3 [1976], s. 44–47).

³⁵ OE 2: „Oni to, łącząc się w różne zrzeszenia związane hierarchią, tworzą Kościoły partykularne albo obrządku”.

³⁶ Zob. „Nuntia” 22 (1986), s. 23.

³⁷ *Schema canonum de constitutione hierarchica Ecclesiarum Orientalium*, canon 9 § 1, 1). „Nomine ritus intelligitur Patrimonium liturgicum, theologicum, spirituale, et disciplinare, cultura ac rerum adiunctis historiae populorum distinctum, quod modo fidei vivendae iniuscuisque Ecclesiae sui iuris proprio exprimitur. 2). Ritus de quibus hoc in Codice agitur sunt, nisi alud constet, illi oriundi ex traditionibus alexandrina, antiochena, armena, chaldaea, vel constantinopolitana”. § 2. „Coetus fidelium hierarchia ad normam iuris iunctus quem uti sui iuris expresse vel tacite agnoscit Suprema Ecclesiae universalis Auctoritas vocatur in hoc Codice Ecclesia sui iuris” („Nuntia” 19 [1984], s. 21 [3–92]).

³⁸ „L’unica differenza tra il testo dello schema e quello qui sopra riportato, consiste nell’inversione dell’ordine dei due paragrafi. Infatti, questa è stata l’unica modifica apportata al canone dal gruppo di studio in accoglimento della proposta di emendamento avanzata da quattro Organi di consultazioni e in congruenza con la «inscriptio» e la suddivisione del titolo I” („Nuntia” 22 [1986], s. 23).

Kodeks kanonów Kościołów wschodnich z 1991 roku w kan. 27 definiuje „Kościół *sui iuris*” tak: „wspólnota chrześcijan powiązana hierarchią według prawa, którą jako *sui iuris* wyraźnie lub milcząco uznała najwyższa władza Kościoła”. Ukazuje go w duchu czysto kanonicznym, bez jakiegokolwiek przymiotu i natury eklezjologicznej, która koresponduje z ujęciem pojęcia *Ecclesia sui iuris*³⁹.

Jednak aby przeanalizować termin „Kościół *sui iuris*”, należy dokonać porównawczej interpretacji kan. 1 i 27 KKKW. Jak już napisano kan. 27 przedstawia definicję *Ecclesia sui iuris*, natomiast kan. 1 mówi o Kościele w ogólności, w kontekście zakresu aplikacji kanonów wschodnich: „kanony tego Kodeksu odnoszą się do wszystkich i jedynie do katolickich Kościołów wschodnich, chyba że wyraźnie co innego zostało postanowione odnośnie do relacji z Kościołem łacińskim”. Na wstępie należy zauważyć, że prawodawca już w pierwszym kanonie nie odnosi się do „katolickich Kościołów *sui iuris*”, chociaż pozostałe kanony czynią to w sposób jednoznaczny. Dlaczego? Uznanie części Ludu Bożego za „Kościół *sui iuris*” dokonuje się osobnym dokumentem, np. bullą papieską lub przez umieszczenie razem z innymi Kościołami *sui iuris* w roczniku statystycznym „Annuario Pontificio”⁴⁰.

Ivan Žužek, definiując Kościół wschodni, korzysta z pojęcia „Kościół *sui iuris*” w konfiguracji z patriarchalnym Kościołem *sui iuris*⁴¹.

³⁹ *La definizione di Ecclesia sui iuris ha un carattere pragmatico ed è legata al Codice*; M. Brogi, *Le Chiese sui iuris...*, dz. cyt., s. 531.

⁴⁰ Zob. K. Nitkiewicz, *Katolickie Kościoły Wschodnie. Kompendium prawa*, Sandomierz 2014, s. 19.

⁴¹ „Una Chiesa Orientale cattolica è una parte della Chiesa Universale che vive la fede (liturgia, patrimonio spirituale, disciplina) in un modo corrispondente ad una delle cinque grandi tradizioni orientali (Alessandrina, Antiochena, Constantinopolitana, Caldea, Armena) e che contiene o è almeno capace de contenere, come sue componenti minore, più comunità diocesane gerarchicamente riunite sotto la guida di un capo comune (Patriarca, Arcivescovo Maggiore, Metropolita) legittimamente eletto e in comunione con Roma, il quale con il proprio Sinodo costituisce la superiore istanza per tutti gli affari di carattere amministrativo, legislativo e giudiziario delle stesse comunità nell’ambito del diritto comune a tutte le Chiese, determinato nei Canoni sanciti dai Concili Ecumenici o del Romano Pontefice, sempre preservando il diritto di quest’ultimo di intervenire nei singoli casi” (I. Žužek, *Le „Ecclesiae sui iuris” nella revisione del diritto canonico*, dz. cyt., s. 105–106).

Powyższa analiza została zawarta w kan. 27 KKKW: „wspólnota chrześcijan powiązana hierarchią według prawa, którą jako *sui iuris* wyraźnie lub milcząco uznała najwyższa władza Kościoła, w tym Kościele jest nazywana Kościołem *sui iuris*”.

Z powyższego kanonu wynikają trzy zasadnicze elementy:

- a. wspólnota chrześcijan;
- b. powiązanie z hierarchią według prawa;
- c. wyraźne lub milczące uznanie najwyższej władzy Kościoła.

Dwa pierwsze elementy są natury materialno-wewnętrznej, zaś trzeci to element formalno-zewnętrzny.

a. Wspólnota chrześcijan

Z punktu widzenia eklezjologii soborowej, ukształtowanej głównie przez *Lumen gentium*, Kościół jako Lud Boży jest wspólnotą wiernych świeckich, gdyż „podobalo się jednak Bogu uświęcić i zbawiać ludzi nie pojedynczo, z wykluczeniem wszelkiej wzajemnej między nimi więzi, lecz uczynić z nich lud, który by Go poznawał w prawdzie i zbożnie Mu służył” (LG 9).

To ten Lud Boży, uznający Jezusa Chrystusa w jedności z Duchem Świętym rozwija się w Kościele, gdyż „dzięki tej katolickości poszczególne części przynoszą innym częściom i całemu Kościołowi właściwe sobie dary, tak iż całość i poszczególne części doznają wzrostu na skutek tej wzajemnej łączności wszystkich oraz dążenia do pełni w jedności” (LG 13).

b. Powiązanie z hierarchią według prawa

Lumen gentium w numerze 20 podkreśla, że „biskupi wraz z pomocnikami swymi, kapłanami i diakonami, objęli posługiwanie duchowne we wspólnocie, stając w zastępstwie Boga na czele trzody, której są pasterzami, jako nauczyciele, jako kapłani świętego kultu, jako sprawujący rządy duchowe”.

To właśnie do biskupów, jako zastępców i legatów Chrystusa, w sposób szczególny odnosi się rządy we wspólnocie im powierzonej, ponieważ „kierują powierzonymi sobie poszczególnymi Kościołami radami, zachętami i przykładami, ale także mocą swego autorytetu i władzy świętej, z której jednak korzystają tylko dla zbudowania trzody swojej w prawdzie i świętości” (LG 27).

c. Wyrażne lub milczące uznanie najwyższej władzy Kościoła

Powyższe elementy można swobodnie zastosować do diecezji lub eparchii⁴². Jedynie w trzecim elemencie zauważamy różnicę, która przyznaje specjalny charakter Kościołowi *sui iuris*, czyli uznanie wyrażne lub milczące tej instytucji.

W efekcie, jak podkreśla *Lumen gentium* w numerze 23, istnieją w Kościele powszechnym wspólnoty zorganizowane⁴³, które cieszą się własną dyscypliną, obrządkiem liturgicznym oraz dziedzictwem teologicznym i duchowym. I jak dodaje sobór w tym samym punkcie „niektóre spośród nich, a mianowicie starożytne Kościoły patriarchalne, będące niejako macierzami wiary, zrodziły z siebie inne, jakby córki, [...] i we wzajemnym poszanowaniu praw i urzędów”.

Sens powyższego nauczania na temat Kościoła *sui iuris* został oddany w kan. 28 § 1⁴⁴, w którym jest mowa o wspólnocie różnych Kościołów eparchialnych żyjących tym samym obrządkiem rozumianym jako dziedzictwo liturgiczne, teologiczne, duchowe i dyscyplinarne⁴⁵.

Uznanie Kościoła, jako Kościoła *sui iuris*, przez najwyższą władzę Kościoła wyrażane jest w sposób wyraźny lub milczący. Zasadniczo wszystkie obecne katolickie Kościoły wschodnie są Kościołami *sui iuris*, należącymi do jednej z czterech stopni wymienionych w KKKW⁴⁶. Należy zauważyć, że zmiana Kościoła wschodniego (kan. 1, KKKW),

⁴² KKKW w kan. 177 § 1 podkreślają, że „eparchię stanowi część ludu Bożego, która powierzona jest pasterskiej pieczy Biskupa ze współpracującym z nim prezbiterium, tak by trwając przy nim jako swoim Pasterzu i zgromadzona przez niego w Duchu Świętym przez Ewangelię i Eucharystię, tworzyła Kościół partykularny, w którym prawdziwie obecny jest i działa jeden, święty, katolicki i apostołski Kościół Chrystusa”. Por. KPK, kan. 369.

⁴³ LG 23: „Opactwo Boża sprawiła też, że rozmaite Kościoły, założone w różnych miejscach przez Apostolów i ich następców, zrosły się z biegiem czasu w pewną liczbę wspólnot organicznie zespolonych”.

⁴⁴ KKKW, kan. 28 § 1: „Obrządek jest dziedzictwem liturgicznym, teologicznym, duchowym i dyscyplinarnym wyodrębnionym przez kulturę i okoliczności historyczne narodów, wyrażającym sposób przeżywania wiary, właściwy dla każdego Kościoła *sui iuris*”.

⁴⁵ Por. M. Brogi, *Iglesia...*, dz. cyt., s. 395.

⁴⁶ KKKW w tytułach IV–VII wymienia: Kościół patriarchalny (kan. 55–150), Kościół arcybiskupi większy (kan. 151–154), Kościoły metropolitalne (kan. 155–173) i pozostałe Kościoły *sui iuris* (kan. 174–176).

który obecnie nie jest *Ecclesia sui iuris*, dokonuje się w sposób wyraźny lub milczący w podobny sposób jak zmiana stopnia hierarchicznego z metropolitalnego *sui iuris* w arcybiskupstwo większe lub arcybiskupstwa większego w patriarchat.

Wśród elementów definiujących Kościół *sui iuris* zawartych w kan. 27 KKKW nie znajdujemy istotnego elementu, jakim jest „obrzęd”, chociaż, jak wcześniej przytoczono, podstawowym elementem jest wyraźne lub milczące uznanie najwyższej władzy Kościoła.

Kodeks wschodni definiuje „obrzędek”, wychodząc od nauczania soborowego⁴⁷, w kan. 28 § 1, gdzie stwierdza, że „jest dziedzictwem liturgicznym, teologicznym, duchowym i dyscyplinarnym wyodrębnionym przez kulturę i okoliczności historyczne narodów, wyrażającym sposób przeżywania wiary, właściwy dla każdego Kościoła *sui iuris*”. Te obrządki, o których wspomina kodeks, zakorzenione są w tradycji aleksandryjskiej, antiocheńskiej, armeńskiej, chaldejskiej i konstantynopolitańskiej (kan. 28 § 2).

Warto zwrócić uwagę, że ograniczenie definicji prawnej analizowanego terminu nie powinno oddalać kanonisty od spuścizny teologiczno-prawnej katolickich Kościołów wschodnich. Dlatego, że „obrzędek” ma szerszy zakres znaczeniowy, niż wskazywałaby historia powstania konkretnych Kościołów, a te Kościoły posiadają osobowość prawną zakorzenioną właśnie w terminie *ritus*. Tak jak byt ludzki kształtuje się przez swoją przynależność do określonej kultury lub wydarzenia historycznego, a ostatecznie staje się człowiekiem w pełnym znaczeniu, tak poszczególne Kościoły *sui iuris* zostają utożsamione, jako miejsce własne i definitywne, z jedną z określonych pięciu tradycji wschodnich.

Pokazuje to, że *ritus* i *Ecclesia sui iuris* nie są bytami synonimicznymi ani zamiennymi⁴⁸. Obrzędek to dziedzictwo, do którego może

⁴⁷ OE 3: „Te partykularne Kościoły, tak Wschodu jak i Zachodu, chociaż różnią się częściowo między sobą tak zwanymi obrządkami, mianowicie liturgią, karnością kościelną i spuścizną duchową, są wszakże jednakowo poddane władzy pasterskiej Biskupa Rzymskiego, który jest z woli Bożej następcą świętego Piotra we władzy zwierzchniej nad całym Kościołem”.

⁴⁸ „Se si volessero includere altri elementi in questa definizione, per importanti che siano, come il Ritus, si entra in un vasto campo d'indistinti, giuridicamente indefinibili. Una Ecclesia sui iuris, per essere «persona giuridica» non deve prima di tutto avere un Ritus, analogamente a quelli che nella Chiesa sono «personae physicae» ovvero che sono tali per il solo fatto di essere stati battezzati,

przynależeć wiele Kościołów *sui iuris*, zaś on sam staje się elementem nierozzerwalnym przy ich powstaniu⁴⁹. Kościół *sui iuris*, który posiada własne prawa i obowiązki, powstaje z określonej tradycji obrządkowej, jednak ona nie niszczy jego tożsamości i autonomii.

Wśród faktorów, które stanowią elementy konstytutywne Kościoła *sui iuris*, najistotniejszym jest element dyscyplinarny. Pozostałe, jak faktor: duchowy, liturgiczny i teologiczny, mogą stanowić elementy wspólne w różnych wspólnotach *sui iuris* przynależących do jednej z pięciu tradycji wschodnich⁵⁰.

Element dyscyplinarny udziela tym Kościołom własnego prawa, czyli daje pewną autonomię w łonie Kościoła katolickiego, ale autonomię, która jest oczywiście relatywna, gdyż podlega prawu papieskiemu⁵¹. Owa autonomia w katolickich Kościołach wschodnich rozumiana jest jako prawo do samodzielnego rządzenia w duchu prawa wspólnego, czyli obejmującego ustawy i prawne zwyczaje Kościoła powszechnego oraz wspólne normy dla wszystkich Kościołów wschodnich⁵². Uwzględnia ona również prawo partykularne⁵³, którego celem jest krzewienie własnego obrządku, wymierzanie

prescindendo da ogni ritus” (I. Žužek, *Presentazione del „Codex Canonum Ecclesiarum orientaliun”*, [w:] *Understanding the Eastern Code*, dz. cyt., s. 122).

⁴⁹ „Così ogni Ecclesia sui iuris è tutta impregnata dal suo ritus, dalle sue più profonde radici fino alle sue più moderne istituzioni” (I. Žužek, *Presentazione...*, dz. cyt., s. 125). Także: A. Kaptjin, *Problématiques concernant...*, dz. cyt., s. 407.

⁵⁰ Zob. T. I. Jiménez Urresti, *Comentario al Título II*, [w:] *Código de Cánones de las Iglesias Orientales. Edición bilingüe comentada por los profesores de la Facultad de Derecho Canónico de la Universidad Pontificia de Salamanca*, Madrid 1994, s. 35; D. Salachas, *Comentario al can. 27*, [w:] *Commento al codice dei canoni delle Chiese orientali. Corpus iuris canonici*, vol. 2, dz. cyt., s. 37–38 (37–39); P. Geffell, *Las Iglesias orientales antiguas ortodoxas y católicas*, [w:] *Las Iglesias orientales*, dir. A. González Montes, Madrid 2000, s. 596–602 (595–643).

⁵¹ Por. M. Brogi, *Iglesia...*, dz. cyt., s. 395; O. Khortyk, *Kościół sui iuris...*, dz. cyt., s. 172–175.

⁵² Zob. KKKW, kan. 1493 § 1: „Termin prawo wspólne w tym Kodeksie obejmuje oprócz ustaw i prawnych zwyczajów Kościoła powszechnego, także ustawy i prawne zwyczaje wspólne dla wszystkich Kościołów wschodnich”.

⁵³ Zob. KKKW, kan. 1493 § 2: „Termin prawo partykularne dotyczy zaś wszystkich ustaw, prawnych zwyczajów, statutów i innych norm prawa, które nie są wspólne dla całego Kościoła powszechnego ani dla wszystkich Kościołów wschodnich”.

sprawiedliwości, wypełnianie zadania uświęcania i dążenia do zbawiania dusz osób powierzonych konkretnej hierarchii⁵⁴.

Stopień autonomii każdego z Kościołów *sui iuris* będzie różny, ze względu na rangę lub uznanie otrzymane ze strony najwyższej władzy Kościoła. Każdy eparcha, stojący na czele własnego Kościoła *sui iuris*, jako ojciec i głowa⁵⁵, wraz z przyznanymi mu prawem kompetencjami w zależności od stopnia hierarchicznego, jest odpowiedzialny za powierzony mu Lud Boży.

Uznanie Kościołów *sui iuris* nie jest jednolite dla wszystkich, gdyż ich powstanie było odmienne, a świadczy o tym stopień autonomii.

Na pierwszym miejscu są Kościoły patriarchalne wraz ze swoim zwierzchnikami, których wybór i sprawowanie władzy związane są z najwyższym stopniem autonomii⁵⁶.

Drugim stopniem są Kościoły *sui iuris* określane jako arcybiskupie większe, na czele których stoi arcybiskup większy i posiada, zgodnie z kan. 152, te same prawa, co patriarcha, chyba „że co innego prawo wspólne wyraźnie zastrzeżę albo wynika to z natury rzeczy”⁵⁷.

Jeszcze mniejszy stopień autonomii posiadają Kościoły metropolitalne *sui iuris*, którym przewodniczy metropolita mianowany przez biskupa Rzymu i wspomagany przez Radę Hierarchów⁵⁸.

⁵⁴ Por. V. de Paolis, *Comentario al can. 1493*, [w:] *Commento al codice dei canoni delle Chiese orientali. Corpus iuris canonici*, vol. 2, dz. cyt., s. 1168 (1168–1169).

⁵⁵ Zob. KKKW, kan. 55: „Zgodnie ze starożytną tradycją Kościoła uznana już przez pierwsze sobory powszechne istnieje w Kościele urząd patriarchatu. Dlatego szczególną ciężką powinnością powinni być otoczeni Patriarchowie Kościołów wschodnich, którzy przewodzą swoim Kościołom jako ojciec i głowa”.

⁵⁶ Zob. KKKW, kan. 63, 78, 79. Szerzej: G. Wojciechowski, *Ustrój hierarchiczny katolickich Kościołów wschodnich. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2011, s. 23–50; K. Nitkiewicz, *Katolickie Kościoły Wschodnie...*, dz. cyt., s. 33–41; L. Adamowicz, *Patriarcha we wschodnich Kościołach Katolickich. Geneza urzędu i procedura jego obsadzania według Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich*, [w:] *Divina et Humana. Księga Jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisławski, Lublin 2001, s. 345–364.

⁵⁷ Znacząca różnica widoczna jest przy wyborze arcybiskupa większego, podczas którego wybór wymaga zatwierdzenia (*confirmatione*) przez biskupa Rzymu, zob. kan. 153 KKKW. Zob. G. Wojciechowski, *Ustrój hierarchiczny...*, dz. cyt., s. 53–59; K. Nitkiewicz, *Katolickie Kościoły Wschodnie...*, dz. cyt., s. 41–42.

⁵⁸ KKKW, kan. 155 § 1: „Kościołowi metropolitalnemu *sui iuris* przewodzi Metropolita określonej stolicy mianowany przez Biskupa Rzymskiego i wspomagany przez Radę Hierarchów według norm prawa”. Zob. G. Wojciechowski,

Na czwartym stopniu znajdują się *De ceteris Ecclesiis sui iuris* (pozostałe Kościoły *sui iuris*)⁵⁹. Posiadają one różnorodną strukturę, począwszy od parafii przez jurysdykcję niezwiązaną hierarchicznie aż po egzarchat i eparchię. Zależą one bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej i mają strukturę ponadeparchialną. Odpowiedzialni tych wspólnot są jednocześnie zwierzchnikami danego Kościoła *sui iuris*, w którym posiadają władzę ustawodawczą, a własne prawo stanowią za zgodą Stolicy Apostolskiej⁶⁰.

Kościół *sui iuris* jest zatem instytucją mieszczącą się między Kościołem powszechnym a Kościołami partykularnymi (diecezją lub eparchią). Te Kościoły, zgromadzone jako wspólnoty wokół własnego hierarchy (patriarchy, arcybiskupa większego, metropolity *sui iuris*, eparchy lub egzarchy) zostały uznane przez najwyższą władzę Kościoła w sposób milczący lub wyraźny z uwzględnieniem poszczególnych charakterystyk obrządkowych (dziedzictwo teologiczne, liturgiczne, duchowe i dyscyplinarne) i otrzymały status autonomii (*sui iuris*) wewnątrz Kościoła katolickiego. Dzięki temu uznaniu tej struktury kościelne pozostają w pełnej jedności z biskupem Rzymu, a ponadto zachowują i krzewią własny obrządek, a w szczególności dyscyplinę.

Kategoria Kościoła *sui iuris* została ustanowiona jako termin czyisto kanoniczny dzięki nauczaniu soborowemu, a następnie pracom nad kodeksem wschodnim podjętym przez papieską komisję, która oddała rzeczywistość i specyfikę katolickich Kościołów wschodnich, a ostatecznie kategoria ta została ukazana w kan. 27 kodeksu kanonów Kościołów wschodnich.

ks. Grzegorz Wojciechowski, *Status prawny Kościoła „sui iuris”*, [w:] *Kościół lokalny w Kościele Chrystusa*, red. ks. Robert Kantor, Kraków 2015, s. 61–77 (Lumen Gentium, 1).
DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/9788374384810.04>

Ustrój hierarchiczny..., dz. cyt., s. 63–79; K. Nitkiewicz, *Katolickie Kościoły Wschodnie...*, dz. cyt., s. 42–45.

⁵⁹ Zob. G. Wojciechowski, *Ustrój hierarchiczny...*, dz. cyt., s. 83–85; K. Nitkiewicz, *Katolickie Kościoły Wschodnie...*, dz. cyt., s. 45.

⁶⁰ KKKW, kan. 174–176; D. Salachas, *Comentario al can. 174–176*, [w:] *Commento al codice dei canonici delle Chiese orientali. Corpus iuris canonici*, vol. 2, dz. cyt., s. 161–162.